

4 mei 2011 Symposium & Herdenking

Universiteit Utrecht

Spreker: prof.dr. Marjan Schwegman, directeur NIOD. Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies

Titel toespraak: Van geëerd wetenschapper tot nummer: Ernst Cohen.

Op 16 april 2011 woonde ik in het Amsterdamse Bos de jaarlijkse herdenking bij van de bevrijding van concentratiekamp Dachau. Die plechtigheid is onder meer bijzonder, omdat iedereen bloemen steekt in de taxushagen die ter weerszijden van een natuurstenen weg staan. Die weg is gemodelleerd naar een straat in kamp Dachau en bevat de namen van meer dan 300 concentratiekampen. De oud-Dachauers gaan de menigte voor in het herdenkingsritueel: zij lopen als eersten over de weg en laten hun kleurige bloemen achter in de donkere hagen. Elk jaar zijn er minder ex-gevangenen. Maar nog steeds is er een klein groepje dat naar het Amsterdamse Bos kan komen. Zo was daar dit jaar, zoals altijd, Jaap van Mesdag, tijdens de oorlog student in Utrecht. Hij werd gepakt bij een poging naar Engeland te ontsnappen en kwam in Dachau terecht na onder meer in kamp Vught gevangen te hebben gezeten. Ik had net het verslag van Ernst Cohen over zijn gevangenschap in Vught gelezen en daarom wist ik dat Jaap van Mesdag hem in april 1943 had geholpen door hem, zoals Cohen schrijft, welwillend een extra deken af te staan. Die deken had Jaap via een pakket van thuis gekregen, omdat er in Vught een tekort aan alles was, inclusief dekens. Ik vroeg aan de inmiddels hoogbejaarde heer Van Mesdag of hij zich Ernst Cohen herinnerde. Zijn gezicht lichtte op toen hij zei: "Jazeker! Dat was mijn slapie...."

Dit antwoord trof mij diep. Hier stond Jaap van Mesdag in levende lijve voor me, terwijl zijn "slapie", Ernst Cohen, op 6 maart 1944 in Auschwitz was vermoord. Dachau en Auschwitz, twee kampen, twee verschillende werelden. Dachau was geen vernietigingskamp; het was opgezet voor gestrafte tegenstanders van het Derde Rijk. In Auschwitz lag het hoofdaccent op de vernietiging van de joden. Jaap van Mesdag kwam als politiek gevangene in Dachau terecht. Cohen was ook een strafgeval, maar werd, omdat hij volgens de criteria van de nazi's joods was, naar Auschwitz gedeporteerd. In Vught waren Van Mesdag en Cohen nog gelijken geweest, 'slapies', beiden wegens een delict gericht tegen de bezetter gevangen gezet in het zogenaamde Schutzhaftlager, één van de subkampen waaruit concentratiekamp Vught bestond. Maar uiteindelijk werd Cohen vermoord omdat hij gereduceerd werd tot een categorie, tot een 'ras' dat uitgeroeid moest worden. Het verslag dat hij van zijn gevangenschap in het Amsterdamse Huis van Bewaring aan de Amstelveense weg en kamp Vught maakte en dat hier vandaag in boekvorm wordt gepresenteerd, laat zien hoe hij zich tegen een dergelijke reductie verzette. Behalve een beschrijving van het gruwelijke regime waaraan gevangenen als hij werden blootgesteld, is het in mijn ogen een verslag van iemand die – bewust of onbewust – niet onder dwang bij de groep wilde horen waartoe hij volgens de nazi's veroordeeld was: de joden. Zo verklaar ik althans het raadselachtige gegeven dat Cohen, toen hij op 10 juni 1943 uit Vught was vrijgelaten, niet onderdook, maar vertrouwde op de gunstige uitzonderingspositie die hij wegens zijn wetenschappelijke verdiensten had verkregen. Dit is voor mij het meest tragische element in zijn geschiedenis. Uit het verslag van Cohen spreekt een realistische levenshouding. Toch

was hij kennelijk niet realistisch genoeg om te kunnen zien dat zijn academische status voor nazi's zoals de beruchte F. Fischer in het geheel niet telde. Het was uiteindelijk Fischer die op 28 februari 1944 opdracht gaf om Cohen te deporteren naar Auschwitz.

Cohens koppige vasthouden aan de normen en waarden waarmee hij was grootgebracht, blijkt uit de houding die hij vanaf het begin van de bezettingstijd aannam. Frits Broeyer laat in zijn inleiding op het verslag van Cohen zien hoe deze binnen de hem door de bezetters toebedeelde ruimte zo gewoon mogelijk probeerde door te functioneren als wetenschapper. Omdat hij in 1939 met emeritaat was gegaan, viel hij niet onder de ontslagregeling voor joodse hoogleraren die in november 1940 van kracht was geworden. Hij nam in oktober 1941 dan ook 'gewoon' in toga deel aan het cortège bij de diësviering. Intussen was de situatie allesbehalve gewoon: zo vermeldt hij droogjes in zijn verslag dat de Nederlandsche Akademie van Wetenschappen hem in een beleefde brief had meegedeeld dat hij niet langer rustend lid van de Akademie kon zijn. Cohen ging desondanks door met zijn werk. Ook toen hij en zijn vrouw op 16 april 1942 uit hun huis werden gezet, liet hij zich niet uit het veld slaan. Hij kon bij zijn buurman, een notaris, inhuizen en leefde zo goed en zo kwaad als het ging door. Zijn bibliotheek werd overgebracht naar het Van 't Hoff laboratorium, waar hij zich regelmatig naartoe begaf om te werken. Ook probeerde hij deel uit te blijven maken van de Utrechtse academische gemeenschap. Zo woonde hij, ondanks het toenemende gevaar, nog op 13 juli 1942 een rede bij van zijn collega H.C. Rümke. De Universiteit kreeg hiervoor een officiële berisping. De Universiteit verdedigde zich met het formele argument dat emeriti dat soort bijeenkomsten mochten bijwonen. De wet werd vervolgens op dit punt gewijzigd.

Ondanks de steeds zwaardere aanslagen op zijn vrijheid, bleef Cohen naar het Van 't Hoff laboratorium gaan. Daar werd hij op 6 februari 1943 gearresteerd. Dat gebeurde in het kader van de grote razzia's op studenten die werden gehouden wegens de moord op generaal H.A. Seyffardt, Gemachtigde voor het Nederlandsche Legioen in Anton Musserts 'schaduwkabinet van 'Gemachtigden'. Cohen werd daarbij zonder jodenster aangetroffen in het laboratorium, volgens de Duitsers een openbaar gebouw. Cohen had daarmee twee belangrijke regels overtreden. Om die reden werd hij naar het Huis van Bewaring in Amsterdam overgebracht en vervolgens naar kamp Vught. Opmerkelijk is dat deze straf suggereert dat hij niet als jood gevangen werd gezet, maar als iemand die gestraft werd voor delicten gericht tegen de bezetter.

Onmiddellijk na zijn vrijlating uit kamp Vught schreef Cohen zijn verslag. Daarin stond hij niet alleen. NIOD-onderzoekster en oud-geschiedenisstudente aan de UU Marieke Meeuwenoord schrijft in een nieuwe studie over kamp Vught dat al kort na de sluiting van het kamp in september 1944 de eerste boeken met kampervaringen van oud-gevangenen verschenen. In een tijdbestek van drie jaar zagen maar liefst 20 publicaties over Vught het licht. Alle auteurs verklaarden dat ze niet te veel nadruk wilden leggen op de gruwelen. Toch is hun relaas vaak uitgesproken emotioneel van toon en bevat het uitgebreide beschrijvingen van de mishandelingen en de terreur van de SS. Eén van de auteurs noemt zijn verslag een "geheugen-reportage van al de rauw- en ruwheid van het leven in Duitse gevangenissen en concentratiekampen." In zijn inleiding op Cohens verslag schrijft Leen Dorsman hoe beheerst en observerend Cohen rapporteert. Hij slaat het kampleven gade en noteert, aldus Dorsman, "welke elementen met elkaar een

verbinding aangaan". Inderdaad, maar het is mijns inziens opvallend dat in Cohens beschrijving van deze verbindingen het joodse element vrijwel geheel ontbreekt.

Marieke Meeuwenoord heeft de complexe verhouding tussen het joodse en het niet-joodse deel van kamp Vught diepgaand bestudeerd. Om antwoord te kunnen geven op de vraag waarom verwijzingen naar het joodse deel van het kamp in Cohen's verslag zo schaars zijn, maak ik dankbaar gebruik van haar studie waarop zij binnenkort hoopt te promoveren.

Cohen werd op 1 april 1943 naar kamp Vught getransporteerd. Dat bestond toen bijna drie maanden en was nog in aanbouw. Aanvankelijk was het de bedoeling dat Vught een tweede doorgangskamp voor Joden zou worden, omdat de nazi's ervan uitgingen dat kamp Westerbork niet zou volstaan. Toen de deportaties vanuit Westerbork echter uitstekend bleken te verlopen, kwam in december 1942 het idee op om Vught (ook) te gebruiken voor het gevangen zetten van niet-joodse gestrafte tegenstanders van het Derde Rijk. Op 13 januari 1943 arriveerde de eerste groep van deze zogenaamde Schutzhaftgevangenen in Vught. Zij werden vanuit kamp Amersfoort overgebracht, wegens sluiting van dat kamp. Deze gevangenen, allen mannen, werden ingeschakeld bij het zware werk dat nodig was voor de opbouw van het kamp: zij moesten graven, stenen en cementzakken sjouwen, bomen rooien en wegdragen enz. In het begin waren er veel sterfgevallen, niet als gevolg van geweldgebruik, maar omdat het in de eerste maanden aan alles ontbrak. Vanaf maart, april verminderde het aantal sterfgevallen. Pakketten van thuis, die aanvankelijk niet waren toegestaan, hielpen de gevangenen te overleven. In mei 1943 waren bovendien de belangrijkste voorzieningen in het kamp voltooid.

Toen Cohen in Vught arriveerde, kwam hij, ook al was hij joods en opgepakt wegens het overtreden van de regels voor joden, in het Schutzhaftsubkamp terecht. En dat terwijl er naast dat subkamp ook een joods kamp was ingericht. Dat was op 16 januari 1943 in gebruik genomen met de komst van 450 mannen, vrouwen en kinderen uit Amsterdam. De Duitsers presenteerden Vught als permanent werkkamp voor joden. Om die illusie in stand te houden verschilde het joodse kamp van het andere: joden mochten bijvoorbeeld hun bagage houden, hoefden geen gevangenenkleding te dragen, en werden niet kaalgeschoren. Ook werden ze niet ingezet bij het werk aan het kamp.

Het opmerkelijke aan de eerste maanden van het bestaan van kamp Vught is dat de Schutzhaftgevangen er aanvankelijk veel slechter aan toe waren dan de joodse gevangen. Kamp Vught was opgezet volgens het in de jaren '30 ontworpen Dachauermodel. Dat was gebaseerd op een systeem van totale beheersing en onderdrukking van de gevangenen. Het hoofddoel van dit systeem was de gevangenen als individuen te vernietigen en hen te veranderen in een volgzaam massa waarbinnen verzet van individuen of groepen onmogelijk was. Depersonalisatie en dehumanisering waren de centrale begrippen. Gevangenen moesten bij aankomst hun persoonlijke bezittingen inleveren, zich geheel uitkleden en in groepen onder de douche gaan. Hun hoofd- en schaamhaar werd verwijderd, ze kregen kampkleding aan en een nummer in plaats van een naam. Vernederingen, intimidatie en geweldgebruik deden de rest. De gevangen hadden niets meer om eigenwaarde aan te ontfangen, geen naam, geen privacy, geen persoonlijke bezittingen. Een uitgebreid systeem van voorschriften en bestraffingen schiepen een schijnrechtvaardigheid, omdat op zo'n manier een verband

werd gesuggereerd tussen een overtreding en de daarbij behorende straf. Het systeem zaaide echter geen gehoorzaamheid of discipline, maar totale onzekerheid. Zo werden regels opgesteld waaraan men zich onmogelijk kon houden, bijvoorbeeld door op te dragen dat handen altijd schoon moesten zijn, terwijl er geen zeep was. De regels werden zo gesteld dat wat een gevangene ook deed, dit toch altijd ten nadele van hem geïnterpreteerd kon worden.

Cohen beschrijft hoe hij aan dit regime werd onderworpen. Hij was al 74 jaar, en had vooral veel moeite met het zware lichamelijke werk. Via een kennis opgedaan tijdens het verblijf in de Amsterdamse gevangenis, ontwikkelde hij een goede verhouding met de Blockaelteste. Deze Blockaeltesten vormden met de zogenaamde Kapo's de kampleiding en fungeerden als schakels tussen de gevangenen en de SS, die de werkelijke leiding hadden over het kamp. Zij deelden gunsten uit, maar ook strenge straffen. Net zoals veel medegevangenen schrijft Cohen over hen met begrip voor hun positie. Dankzij zijn goede relatie met de Blockaelteste kwam Cohen medio april 1943 in het provisorische ziekenhuis terecht. Door zich tien jaar ouder voor te doen dan hij was, wist hij tot eind mei in het ziekenhuis te blijven. Toen werd hij tewerkgesteld in de dependance die de verwoeste Philipsfabriek in kamp Vught opzette, het zogenaamde Philips-Kommando. Daar werkte hij slechts enkele dagen, omdat hij op 10 juni werd vrijgelaten.

In de maanden dat Cohen in Vught zat, voltrok zich de ommekeer in de verhouding tussen het joodse subkamp en het niet-joodse subkamp. In het 'jodenkamp' had men eerst medelijdend naar de gevangenen in het Schutzhaftkamp gekeken, maar deze situatie werd in de loop van het voorjaar omgedraaid. Een belangrijk moment in deze ontwikkeling was 8 mei 1943. Het gedwongen vertrek naar Westerbork van gezinnen met meer dan drie kinderen en mensen van boven de vijftig maakte duidelijk dat het joodse kamp geen permanent werkkamp voor joden was. Al spoedig moesten joden net zo hard werken als de andere gevangenen en werden ook zij kaalgeschoren. In juli 1943 was de gelijkschakeling vrijwel compleet: toen moesten ook joden kampkleding dragen. Eind mei, begin juni begonnen geruchten de ronde te doen over het lot van de vele naar Vught overgebrachte joodse kinderen. Op 5 juni werd aangekondigd dat alle kinderen van 0 tot 16 jaar zouden worden weggevoerd. De joodse kampleiding maakte dit aldus bekend:

"Tot ons groot leedwezen moeten wij u op de hoogte stellen van een verschrikkelijk ongeluk, dat ons getroffen heeft. Op hoog bevel van elders, moeten alle kinderen van 0 tot ca. 16 jaar het kamp verlaten om, zoals men ons mededeelde, in een speciaal Kinderkamp te worden ondergebracht."

Omdat de kinderen alleen door hun vader of moeder mochten worden begeleid, betekende dit dat gezinnen voor het eerst, en tegen de beloftes in, uit elkaar werden gehaald. Na aankomst in Westerbork werd vrijwel iedereen binnen een dag doorgestuurd naar Sobibor. In het joodse subkamp van Vught werd een rouwperiode van acht dagen afgekondigd.

Marieke Meeuwenoord laat in haar studie zien hoe verschillende niet-joodse gevangenen in hun dagboeken en naoorlogse verslagen commentaar leverden op de situatie waarin de joden zich in kamp Vught bevonden. De subkampen waren weliswaar door

prikkeldraad van elkaar gescheiden, maar dat nam niet weg dat men over en weer kon waarnemen hoe het er aan de andere zijde van het prikkeldraad aan toeging. Bovendien werkten in het Philips-Kommando joodse en niet-joodse kampbewoners samen, zodat dat dé plaats was waar informatie over en weer werd uitgewisseld. Er zijn beschrijvingen van de rampzalige toestanden bij de transporten. In deze beschrijvingen klinkt mededogen door. Tegelijkertijd wijst niets erop dat de niet-joodse gevangenen niet beseften wat het cruciale verschil was tussen henzelf en de joodse kampbewoners, namelijk dat de joden zonder reden werden opgesloten en afgevoerd naar een zekere dood. Waar onder de joden sprake was van een zeer ambivalent (willen) weten als het ging om wat er in de kampen in Polen gebeurde, schreven niet-joodse gevangen openlijk over het lot van de joden. Zo vermeldde iemand over het vertrek van de kindertransporten in zijn dagboek:

“En dan te weten, dat dit alles holt, schuifelt, strompelt, sleept, wandelt en – de kleuters – huppelt naar de planmatig gereedgemaakte Vernichtung in Auschwitz of Mauthausen.”

Wat vinden we hiervan terug in het verslag van Cohen? Niets. Dat stilzwijgen is des te opvallender, omdat hij bij het Philips-Kommando werkte in de dagen dat het beruchte kindertransport plaatsvond. De enige keer dat hij over de transporten spreekt, is als hij zelf op de nominatie staat om naar Westerbork gedeporteerd te worden. Dat gebeurt op 10 mei, twee dagen nadat de transporten zijn begonnen. Hij schrijft:

“er zou een transport van Joden uit ons Kamp naar dat van Westerbork plaatsvinden, terwijl de kans groot was dat hierop overbrenging naar Polen zou volgen.”

Kennelijk was Cohen op dat moment van de administratie van het Shutzhaftkamp naar die van het jodenkamp overgeheveld. Hij werd in ieder geval niet langer als strafgeval behandeld, maar als jood. Op het laatste nippertje werd hij, terwijl hij al met 90 anderen klaar stond op het exercitieterrein om naar station Vught te marcheren, met vier andere mensen uit de rij gehaald. Achter de schermen was er voor hem geïntervenieerd, waarschijnlijk dankzij de interventie van zijn vrouw die plotseling geen adres meer van haar man had omdat hij tussen twee kampadministraties in hing. Hij kon weer terug naar het Revier waar hij relatief veilig was.

Dus: alleen toen het niet anders kon en hij gedwongen een verbinding moest aangaan met het joodse deel van het kampleven in Vught, schreef hij erover. Hij bleef zich zo veel mogelijk vasthouden aan zijn identiteit als wetenschapper, waarschijnlijk, zo lijkt mij, als tegenwicht tegen de depersonalisering en de dehumanisering van het kampregime. Dat leid ik af uit zijn vermelding dat het bij zijn aankomst in Vught als een lopend vuurtje door het kamp ging dat er een echte professor was gearriveerd. Er kwam zelfs iemand met hem praten, omdat deze man nog nooit een professor had gezien. Ook de door Cohen bij aankomst in de ziekenbarak genoteerde uitroep: ‘Dat is Professor Ernst Cohen uit Utrecht!’ duidt erop dat hij troost putte uit dit blijk van erkenning van zijn academische status. Hetzelfde geldt voor het genoegen waarmee hij noteert dat zijn gehoor aan zijn lippen hing toen hij in de ziekenbarak een causerie hield over zijn vakgebied. Tekenend is ook dat Cohen niet onvermeld laat hoe verbaasd een Duitse officier was, dat hij als jood in vrijheid werd gesteld. Deze Duitser sprak hem echter toch als professor aan, iets dat ook gold voor een andere officier met wie Cohen over de Duitse wetenschap sprak. Dat Cohen bovendien werd vrijgelaten omdat zijn vriend C.P.A.

Kappelmeier met succes naar voren bracht dat Cohen grote verdiensten had voor de wetenschap waar ook zij van hadden geprofiteerd, heeft Cohen vermoedelijk gesterkt in de gedachte dat zijn status als wetenschapper hem zou beschermen.

Na zijn vrijlating kreeg hij een uitzonderingspositie op grond van zijn wetenschappelijke verdiensten: hij hoefde geen ster te dragen, kreeg een persoonsbewijs zonder J en mocht zich in het openbaar bewegen. Maar, zoals vrienden al hadden proberen duidelijk te maken door te benadrukken dat nazi's alleen de schijn van rechtsbesef overeind hielden, Cohen werd uiteindelijk toch het slachtoffer van de jodenhaat van de bezetter. Sprekend is de uitspraak van Fischer, die, toen Kappelmeier in februari 1944 opnieuw voor Cohens vrijlating pleitte, zei dat "een eenmaal opgepakte jood nimmer meer vrij kwam". Opmerkelijk is dat Cohen, toen hij in februari 1944 van onder meer de Utrechtse politie de tip had gekregen dat hij moest onderduiken omdat zijn uitzonderingspositie niet langer houdbaar was, weigerde om onder te duiken, omdat hij naar eigen zeggen tegen geen enkele regel had gezondigd. Hij belde de politie met de mededeling dat ze hem konden komen halen. De politie kwam en nam hem mee op grond van de 'delicten' waarvoor hij ook in Vught terecht was gekomen. Daardoor bleef hij een strafgeval, maar die status beschermde hem niet langer: hij werd naar Auschwitz gestuurd, hetgeen gezien zijn hoge leeftijd een doodvonnis was. Dat hij een strafgeval was betekende wel dat er een bericht over zijn dood naar Berlijn werd gestuurd. Dat zou niet gebeurd zijn als hij een 'gewoon' deportatiegeval was geweest. Daardoor, zo laat Broeyer zien, kennen we nu de juiste datum van overlijden van Cohen: 6 maart 1944.

Slot

We weten dat wetenschappers deel zijn van de maatschappij en dat de waarde die aan wetenschap wordt gehecht onder meer wordt bepaald door de betekenis die een samenleving aan wetenschap toekent. De gedachte dat machthebbers geen enkele waarde hechten aan wetenschap is, vind ik, onverdragelijk, en ook onvoorstelbaar. Ik denk dat het die gedachte was waarmee Cohen niet kon leven. Daarom toog hij na zijn vrijlating uit Vught weer gewoon aan het werk. Bij het verlaten van kamp Vught moest hij beloven niets te zullen vertellen over wat hij in het kamp gezien had. Aan die belofte hield hij zich niet. Daarom kan na vandaag iedereen kennis nemen van zijn om zoveel redenen aangrijpende herinneringen.

4 mei 2011

Literatuurlijst

Frits G.M. Broeyer, 'En hij heette Cohen', in: Leen Dorsman en Frits G.M. Broeyer (eds.), *Ernst Cohen 1869-1944. 'Ik had mij vast voorgenomen, niet over mijne toekomst te denken....'* (UU, Matrijs, Utrecht 2001) 26-44.

Ernst Cohen, 'In cel B.2.2. der Strafgevangenis te Amsterdam en als No. 6017 in het Koncentratiekamp te Vught', in: Leen Dorsman en Frits G.M. Broeyer (eds.), *Ernst Cohen 1869-1944. 'Ik had mij vast voorgenomen, niet over mijne toekomst te denken....'* (UU, Matrijs, Utrecht 2001) 44-82.

Leen Dorsman, 'De oorlog dichterbij gehaald. Egodocumenten en universiteitsgeschiedenis', in: Leen Dorsman en Frits G.M. Broeyer (eds.), *Ernst Cohen 1869-1944. 'Ik had mij vast voorgenomen, niet over mijne toekomst te denken....'* (UU, Matrijs, Utrecht 2001) 8-26.

Marieke Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad. Een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)*. (ongepubliceerd manuscript waarop Meeuwenoord binnenkort hoopt te promoveren).